

KEYNOTE LECTURE / ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΗ ΟΜΙΛΙΑ

Ερμηνευτικά αρχαιολογικά ζητήματα της βυζαντινής Εύβοιας

Δημήτριος Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

Μ ν ή μ η
Γεωργίου Λαμπάκη (†1914),
Νικολάου Γιαννοπούλου (†1942),
Ανδρέου Σ. Ιωάννου (†1972),
Αναστασίου Κ. Ορλάνδου (†1979),
πρωτοπόρων στην έρευνα της χριστιανικής Εύβοιας

Abstract

The aim of this paper is to present the current status of the study of the Christian monuments in Euboea and to summarize current issues for future researchers. We should take into consideration the lack of monuments from certain periods, the sometimes obscure chronological terminology, the shortage of a critical overview of the material already published, as well as the tendency for *damnatio memoriae*. Finally, there is also a great volume of unpublished material. In view of these facts, one can easily understand why Early Christian and Byzantine Euboea represents almost a blank page in our knowledge of Byzantine Greece, with the exception of the period of Venetian dominion over the island (1204-1470). The absence of a local Ephorate for Byzantine Monuments before 2005 has played a not-insignificant role in this defective situation.

The Early Christian Period (4th century AD-AD 565) is characterized by the lack of archaeological evidence for the majority of its Christian centres (Chalkis, Oreoi, Porthmos), with Karystos being an exception. Concerning the Early Byzantine Period (7th-9th century), it seems certain that Euboea remained relatively unaffected by the disastrous effects of the so-called 'Slavic invasions'. During the Mid-Byzantine Period (9th-12th century), the island was considerably favoured by local and other saints, which had an obvious impact on the architecture and art of Euboea. The following Late Byzantine Period (1204-1470) is marked by the Latin Dominion on Negroponte that ended to the fatal Ottoman occupation. The prevailing view that Euboea remained religiously and politically a rather peaceful, indifferent place has to be reconsidered, since a more detailed examination of the religious and secular architecture and the iconographical settings of the churches reveal a vigorous confessionism against the Latin Church of the conquerors. The appendix enumerates open issues on various topics.

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Αν εξαιρέσει κανείς την περίοδο της Λατινοκρατίας με τη σχετική αφθονία πηγών και μνημείων, η φυσιογνωμία της βυζαντινής Εύβοιας εξακολουθεί να είναι μία σχεδόν λευκή κηλίδα πάνω στον αρχαιο-

λογικό χάρτη της βυζαντινής Ελλάδας.¹ Οι λόγοι είναι εξωτερικοί και εσωτερικοί: αν η Εύβοια δίνει την εντύπωση μιας σχεδόν έρημης χώρας από τον 4ο έως τον 12ο αιώνα – κάτι που διαψεύδουν ωστόσο οι μαρτυρίες των πηγών,² η σπάνια των μνημείων μπορεί να οφείλεται είτε σε φυσικές καταστροφές (λ.χ. στη γνωστή, μεγάλη σεισμογένεια του νησιού³), είτε σε πλημμελή έρευνα, γεγονός που επίσης ισχύει.⁴

Θα επιχειρηθεί κατωτέρω να δοθεί μια χαρακτηριστική ανά εποχή περίπτωση, αφού διευκρινιστούν εκ των προτέρων τρία σημεία.

Πρώτον, η περιοδολόγηση. Το ακανθώδες πρόβλημα, να βρεθεί μια κοινή γλώσσα με τους συναδέλφους της Κλασικής Αρχαιολογίας, δεν έχει επιλυθεί οριστικά. Πότε (πρέπει να) σταματάει η Ύστερη Αρχαιότητα⁵ και τι ακριβώς σημαίνουν από πλευράς χρονολογίας γενικοί όροι, όπως “μεσαιωνικοί χρόνοι” ή “χριστιανική εποχή”;⁶ Το πρόβλημα έχει περιπλακεί, ιδιαίτερα ως προς τις απαρχές της Βυζαντινής εποχής· ακολουθώ εδώ μία συμβατική περιοδολόγηση.

Το δεύτερο: η απουσία κριτικής βιβλιογραφικής επισκόπησης,⁷ ολοένα εντονότερη, όπως και η αυξανόμενη τάση αποσιώπησης της επιστημονικής συμβολής των άλλων (*damnatio memoriae*)⁸ καθιστούν το έδαφος ολισθηρό.

Τρίτο και όχι έσχατο: ο μεγάλος όγκος αδημοσίετου υλικού (λ.χ. κεραμικής ή γλυπτικής),⁹ όπως και η έλλειψη ετήσιας επισκόπησης των νέων ερευνών¹⁰, αποθαρρύνει προσπάθειες επισκόπησης· αλλά *θαρσεῖν χρή!*

Εποχές και ενδεικτικά προβλήματα.

Παλαιοχριστιανική Περίοδος (4ος αι. - τέλη βασιλείας Ιουστινιανού): Η ασάφεια του τοπίου.

Σε παλαιότερο δημοσίευσμά μας είχαμε σημειώσει περί τα 15 μνημεία ή χώρους, αλλά για αρκετούς τα

1. Βλέπε τους χάρτες μνημείων παρά Koder 1971, εικ. 1; Koder and Hild 1976 [στο τέλος του τόμου]; Τριανταφυλλόπουλος 1992, 67.

2. Συγκεντρωμένες οι σημαντικότερες για τα μνημεία στο Koder and Hild 1976. Και μόνη η μνεία επισκοπικών καταλόγων ή αξιωματούχων που μαρτυρούνται από πηγές, σφραγίσματα κλπ. μαρτυρεί, ότι το νησί δεν ερημώθηκε ποτέ. Το αίτημα για τη σύνταξη της ευβοϊκής βυζαντινής/μεσαιωνικής προσωπογραφίας παραμένει ζωντανό και επείγον και ελπίζουμε να ενοθευθεί η σύνταξη της από την έμπειρη Βυζαντινολόγο, Δρα κ. Φωτεινή Πέρρα.

3. Για τη σεισμική δραστηριότητα στην Ελλάδα βλ. Papazachos and Compninkis 1982; Μουγιάρης 1994; Σπυρόπουλος 1997. Για τις επιπτώσεις των σεισμών στον βυζαντινό κόσμο και τον πολιτισμό πρβλ. Koder 2005, κεφ. 4ο και σποραδικά.

4. Θα άξιζε για την ιστορία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας να γραφεί η ιστορία της τύχης των χριστιανικών μνημείων στην Εύβοια· σποραδικά στοιχεία στον Τριανταφυλλόπουλο 1990; 1994-1995; 2005-2006; 2007, 1131.

5. Για τη βαθμιαία “απαλλοτρίωση” μεγάλου τμήματος της χριστιανικής περιόδου επ’ ωφελεία μιας συχνά ασαφώς προσδιοριζόμενης “Ύστερης Αρχαιότητας” αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα η Κύπρος, όπου η αρχαία τέχνη θεωρείται ότι (παρ)εκτείνεται μέχρι τα μέσα του 7ου αι., δηλαδή έως την έναρξη των αραβικών επιδρομών, απλώς επειδή επιβιώνουν μερικές τεχνικές! Τέτοιου είδους θεωρήσεις αποκαλύπτουν την επιβίωση του “δόγματος Harnack” για εξελληνισμό του Χριστιανισμού απέναντι στη νεώτερη, ορθή θέση του G. Florovsky για εκχριστιανισμό του Ελληνισμού. Την έλλειψη συζήτησης του θέματος στον ελληνικό αρχαιολογικό χώρο αντικατοπτρίζει ο κατάλογος έκθεσης Byzantine Museum of Athens and Onassis Foundation 2011, όπου και συναφής βιβλιογραφία. Μία πρόσφατη σύνοψη των απόψεων για την ορθή έννοια των κλασικών επιβιώσεων στη βυζαντινή τέχνη βλ. στον Ταχόπουλο 2013.

6. Η ανυπαρξία προσδιορισμού των χρονολογικών ορίων των όρων επιδεινώνει την ασάφεια της εικόνας ενός χώρου· πρβλ. λ.χ. τις επισημάνσεις μας για τον χώρο της Χαλκίδας: Τριανταφυλλόπουλος 1990, 175 και σποραδικά.

7. Παλαιότερη προσπάθειά μας για τη συστηματική παρακολούθηση της σχετικής διεθνούς βιβλιογραφίας δεν συνεχίστηκε· βλ. Τριανταφυλλόπουλος 1971; 1972; 1975.

8. Επιτείνονται και στην Ελλάδα τα φαινόμενα λογοκλοπής και *damnationis memoriae*, όπως επισημάναμε κατ’ επανάληψη (βλ. πρόσφατα Τριανταφυλλόπουλος 2012β, 353).

9. Πρόχειρο παράδειγμα οι ανασκαφές του Γαβριήλ Βέλτερ/Gabriel Welter (1952) στον σχεδόν ολότετα εξαφανισμένο σήμερα μεσαιωνικό λόφο του Βελήμαπα Χαλκίδας και όπου αλλού (πρβλ. Βέλτερ 1955 για τα ιστορικά στοιχεία της πόλης, χωρίς ιδιαίτερη αναφορά στις ανασκαφές του· πρβλ. την εκεί βιβλιογραφία και μνεία των ανασκαφών του, 7-9).

10. Η πρόσφατη, ανεπίτρεπτη συρρίκνωση και υποβάθμιση του *Αρχαιολογικού Δελτίου* επέτεινε το κακό, που δεν καλύπτεται πλήρως με τα περιφερειακά τοπικά συνέδρια.

δεδομένα είναι ασαφή.¹¹ Το υλικό έχει αυξηθεί σε κάποιο βαθμό¹², ωστόσο το γενικότερο πρόβλημα παραμένει: η παλαιοχριστιανική Εύβοια εξακολουθεί να είναι εν πολλοίς ένα φάντασμα, με αβέβαιες ενδείξεις για τα κέντρα της, τουλάχιστον όσον η ύπαρξη μαρτυρείται και από τους επισκοπικούς καταλόγους.¹³ Στους Ωρεούς δεν έχει εντοπιστεί λατρευτικό κέντρο ή συμπαγές τμήμα οίκησης.¹⁴ Η επισκοπή Πορθμού, στην ευρύτερη περιοχή Αλιβερίου, εξακολουθεί αρχαιολογικά να παραμένει στο σκοτάδι.¹⁵ Στην Έρέτρια τα ίχνη είναι απογοητευτικώς πενιχρά.¹⁶ Στην Κάρυστο η εικόνα είναι σήμερα ευκρινέστερη για την παλαιοχριστιανική Παλαιοχώρα.¹⁷ Οι αμφιβολίες για θεωρούμενα ως παλαιοχριστιανικά κατάλοιπα στη Χαλκίδα¹⁸ (ποικίλα λείψανα στην περιοχή Αγ. Στεφάνου,¹⁹ Αγ. Παρασκευή²⁰ [Εικ. 1]) εγείρουν επίσης σοβαρά ερωτήματα: καταστράφηκαν και τότε και πώς όλα τα κατάλοιπα; Πώς δεν διασώθηκε κανένα ίχνος, ενώ έρχονται στο φως συνεχώς και καινούργια κατάλοιπα από την προχριστιανική πόλη;²¹ Με τι είδους κτίσματα μπορούν να ταυτιστούν όσα παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη διασώθηκαν;²²

Ενδεχόμενες απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα δεν αποκρύπτουν το γεγονός, ότι η παλαιοχριστιανική Εύβοια παραμένει στο ημίφως.

Πρωτοβυζαντινή Περίοδος (από το τέλος της εποχής του Ιουστινιανού έως την ανάρρηση της Μακεδονικής δυναστείας, β' ήμισυ 9ου αι.): Εχθρικές επιδρομές σε σχέση με την Εύβοια.

Σε αιώνες που για λόγους ποικίλους και όχι πάντα ορθούς ονομάστηκαν “σκοτεινοί” και κατά τους οποίους η οικοδομική δραστηριότητα σε όλη τη Βυζαντινή αυτοκρατορία είναι περιορισμένη,²³ η Εύβοια δεν φαίνεται να αποτελεί εξαίρεση. Τα ερωτήματα που προκύπτουν είναι η διάρκεια ζωής των παλαιοχριστιανικών οικισμών και ο χρόνος τυχόν εξαφάνισής τους. Αν είχαν δοθεί απάντηση σε

11. Τριανταφυλλόπουλος 1992, πίνακας σ. 67. Από ασάφεια διέπονται λ.χ. τα δεδομένα για Αυλώνα/Αυλωνάρι, Ιστιαία, Φύλλα.

12. Π.χ. παλαιοχριστιανικές πιθανόν ταφές στα Ζάρκα (Χατζηδημητρίου 2003-2004, 61), ενδεχομένως τμήματα παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη θέση Άγιος Κωνσταντίνος στη Σπιάδα περιφέρειας Λίμνης (πρβλ. Αποστόλου και Φαφούτης 1999, 39 και φωτ.) κ.ά.

13. Οι παλαιές μελέτες του μακαριστού Ευβοέως Χρυσοστόμου Θέμελη, Επισκόπου Θαυμακού και κατόπιν Μητροπολίτου Μεσσηνίας, εξακολουθούν να είναι η βάση για νεώτερες μελέτες: επείγει μια συνολική αναθεώρηση.

14. Για τα ιστορικά στοιχεία Koder and Hild 1976, 228· για τα μνημεία εξαίρετη σύνοψη από τον Γκιολέ 1998-2000. (Τοποθετώντας την προχριστιανική Ιστιαία στον Ωρεό ο συγγραφέας πιστεύει, σ. 48, ότι η σημερινή Ιστιαία κατοικήθηκε τον 15ο αι., αλλά ενδείξεις των μνημείων – Αγ. Νικόλαος κ.ά. – μαρτυρούν μάλλον πρωιμότερη φάση. Στο κτίσμα στη Νησιώτισσα Ωρεών ο συγγραφέας, 38 εξ., τοποθετεί ναό του 13ου αι. και ανεμόμυλο, άλλοι ερευνητές αποκλείουν την ύπαρξη ανεμόμυλου: Κουμανούδης 2001-2002, 24 εξ.).

15. Η παλαιότερη βιβλιογραφία στον Koder 1973, 133, 135 και σποραδικά, επίσης Koder and Hild 1976, 246. Για τις νεώτερες έρευνες Χατζηδημητρίου 2000.

16. Βλ. σύνοψη δεδομένων στη Γερούση 2010.

17. Χιδίρογλου και Χατζηδημητρίου 2006, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Εκτενέστερα για την παλαιοχριστιανική φάση της Παλαιοχώρας στην Kosso 1996.

18. Γενικές επισκοπήσεις: Τριανταφυλλόπουλος 1970/[1999] και 1990; Koder and Hild 1976, 156-158. Ο Kontogiannis 2012 αφήνει εκτός συζήτησης τα προβλήματα για την παλαιοχριστιανική Χαλκίδα πλην της Αγ. Παρασκευής (βλ. παρακάτω). Η πιο πρόσφατη σύνοψη περί των ελλαδικών παλαιοχριστιανικών πόλεων (Bouras 2013) δεν αναφέρεται στις ευβοϊκές.

19. Τριανταφυλλόπουλος, ό.π., ιδιαίτερα 1990, 174-180 και πίν. II, III.

20. Σε πιο πρόσφατες έρευνες επιχειρείται να ανατραπούν τα περί παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής φάσης του μνημείου· βλ. παρακάτω, υποσ. 62.

21. Η αθρόα επίσημανση σημαντικών λειψάνων μετά την επιτόπου εγκατάσταση της 23ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (2005 κ.ε.) βρίσκει το παράλληλό της στην περίοδο επιτόπου λειτουργίας μιας βραχύβιας Επιμελητείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (1970-1975), επιβεβαιώνοντας, εκ των υστέρων, παλαιότερο ισχυρισμό μας (Τριανταφυλλόπουλος 1994-1995, 79-80; 2007, 1131): η έλλειψη ευρημάτων οφείλεται στην απουσία συστηματικής έρευνας και στον πλημμελή έλεγχο οικοδομικών εργασιών του χαλκιδαϊκού χώρου.

22. Πέρα από τα πολυδημοσιευμένα κιονόκρανα της Αγ. Παρασκευής, αναμένεται με ανυπομονησία ο αναλυτικός κατάλογος της προσωρινής έκθεσης γλυπτών στο φρούριο του Καράμπαμπα· βλ. πρόχειρα, κυρίως για τα μεταγενέστερα γλυπτά, Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου 2008.

23. Πρβλ. Λαΐου 2006, σποραδικά και συνοπτικά στον τόμ. Γ', 361-364· Çurčić 2010, 249-262; Bouras 2013, 49 εξ.; Grubaker and Haldon 2011, 531-572 σποραδικά, κλπ.

αυτά τα ζητήματα, ίσως θα ήταν περιττό αυτό που ετέθη επανειλημμένα από τον έμπειρο συνάδελφο της Προϊστορικής Αρχαιολογίας κ. Αδαμάντιο Σάμψων κατά τη δεκαετία του 1980²⁴ σχετικά με την τύχη της Εύβοιας την περίοδο των σλαβικών επιδρομών (τέλη 6ου αι. κ.ε.). Όσο γνωρίζουμε, τούτο δεν απαντήθηκε ποτέ ολοκληρωμένα, έγινε μόνο περιστασιακή ανασκευή από τον γράφοντα.²⁵ Κατά τον φίλο συνάδελφο, που πιθανόν θέλησε να παραλληλίσει μεταξύ αρχαίων “σκοτεινών αιώνων” (περίπου 13ος - α΄ ήμισυ 8ου αι. π.Χ.) και βυζαντινών (7ος - μέσα 9ου αι.),²⁶ η Εύβοια επλήγη από τις σλαβικές επιδρομές. Το αποδεικτικό υλικό στο οποίο ερείδεται η άποψή του σύγκειται από κεραμική αδημοσίευτη, ασαφώς χρονολογημένη και χωρίς σταθερό αρχαιολογικό συγκείμενο, από αρχιτεκτονικά λείψανα αμφίβολης ή κυμαινόμενης χρονολόγησης (Εικ. 2) και τέλος από ελάχιστα, αδημοσίευτα νομίσματα για μια εποχή με εξαιρετικά αόριστη, θολή εικόνα όσον αφορά τους ευβοϊκούς “θησαυρούς”.²⁷ Εκτοτε η βιβλιογραφία για το λεγόμενο “σλαβικό ζήτημα” έχει αυξηθεί σημαντικά,²⁸ αλλά όσο γνωρίζουμε είναι γενικά αποδεκτό από τους Βυζαντινολόγους, πως το νησί έμεινε εκτός πεδίου σλαβικών επιδρομών.²⁹ Οριστικότερη απάντηση στο ερώτημα μπορεί να δοθεί, όταν θα έχει επιχειρηθεί αναλυτική ταξινόμηση και χρονολόγηση του υλικού και των τόπων εύρεσής του βάσει της νεώτερης αρχαιολογικής και ιστορικής βιβλιογραφίας. Ωστόσο η ανακίνηση του ζητήματος έφερε στην επιφάνεια το μείζον πρόβλημα του αδημοσίευτου ή ανεπαρκώς δημοσιευμένου αρχαιολογικού υλικού, όπως επισημάναμε ήδη.³⁰

Μεσοβυζαντινή Περίοδος (9ος - αρχές 13ου αι.): Η ιστορική διάσταση των τοπικών αγίων.

Η αυξανόμενη σημασία των αγίων μετά τη λήξη της Εικονομαχίας στο Βυζάντιο³¹ δεν άφησε εκτός πεδίου την Εύβοια, ωστόσο δεν διαθέτουμε σύγχρονες αγιολογικές μελέτες για το Νησί, πέρα από τη βασική του μακαριστού Μητροπολίτου Μεσσηνίας Χρυσοστόμου Θέμελη.³² Γνωρίζουμε αρκετούς αγίους που σημαδεύουν τη ζωή του νησιού, τοπικούς και άλλους, μεταξύ των οποίων υπάρχουν μορφές επιφανείς όπως ο όσιος Νίκων ο Μετανοείτε,³³ ενώ μερικοί αφήνουν ανεξίτηλα ίχνη και στην τέχνη, όπως ο όσιος Λουκάς.³⁴ Ορισμένοι συνιστούν πολύτιμες μαρτυρίες για την ύπαρξη

24. Σάμψων 1984-1985; 1988-1989.

25. Τριανταφυλλόπουλος 1990, 166-169.

26. Για την κρίσιμη αυτή περίοδο γενικά στο Βυζάντιο πρβλ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών 2001; Λαΐου, ό.π.; Brubaker and Haldon 2011.

27. Βλ. *Σύνταγμα Βυζαντινών “Θησαυρών”* 2002, αριθ. 36: από Χαλκίδα ή περίχωρα, έτος απόκρυψης μετά το 608· αριθ. 43, από Ψαχνά [στη βιβλιογραφία ως θησαυρός “Ψαχνών-Πολιτικών”], έτος απόκρυψης μετά το 616.

28. Μνημονεύουμε επιλεκτικά, από την εξαιρετικά εκτεταμένη βιβλιογραφία (πρβλ. υποσ. 26), μερικές πρόσφατες συνόψεις του ζητήματος: Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 2001; Μαλιγκούδης 2013. Τα λεγόμενα “σλαβικά τοπωνύμια” της Εύβοιας είτε έχουν αμφισβητηθεί ως προς την καταγωγή τους είτε χρονολογούνται από τους υστεροβυζαντινούς χρόνους και αργότερα (πρβλ. Τριανταφυλλόπουλος 1990, 167-168).

29. Η κατάσταση συνοψίζεται κατά το ίδιο πνεύμα στο Kazhdan 1991, Vol. 2, 736.

30. Βλ. υποσ. 9.

31. Επισκόπηση στον Efthymiadis 2011.

32. Θέμελης 1982· επίσης αρκετά στοιχεία δίνονται και στα τέσσερα άρθρα του για τις επισκοπές του νησιού (δημοσιεύτηκαν τα έτη 1952, 1953, 1954 και 1955)· θα ήταν πολλαπλά χρήσιμη μια ευρετηριασμένη συνέκδοση όλων των συναφών ευβοϊκών μελετών του.

33. Ό.π., 15-18.

34. Ο ίδιος ο όσιος δεν μαρτυρείται να βρέθηκε στην Εύβοια· η επίδραση είναι κυρίως από την τέχνη του καθολικού της περιώνυμης μονής του στη Φωκίδα σε μετόχια της ή άλλους ευβοϊκούς ναούς, όπως λ.χ. στο καθολικό της Μονής Παναγίας Περιβλέπτου στα Πολιτικά, όπως έχει διαπιστωθεί από παλαιότερα. (Απομένει να διερευνηθεί, αν η προκείμενη Μονή ταυτίζεται με τη *Μονή Άνω Παναγίας*, γνωστή από μαρτυρία του 11ου αι., στον οποίο και χρονολογείται το υφιστάμενο καθολικό στα Πολιτικά). Για τον βίο του οσίου Λουκά συνοπτικά Σοφιανός 1989, όπου και έκδοση του συναξαρίου του με μνεία θαυματουργικής θεραπείας κάποιου ανώνυμου Ευβοέα (αυτόθι, 150, 219). Για το γκρεμισμένο μετόχι στον Άγιο Λουκά Αλιβερίου βλ. την παλαιότερη βιβλιογραφία στον Τριανταφυλλόπουλο 1974, 244-245· πιο πρόσφατα Βελένης 1990; Σοφιανός 1992, 79; Μυλωνάς 2005, 85-86. (Αρκετά στοιχεία που παρέχει ο Φαράντος 2010-2011, χρήζουν βασάνου). Ενδελεχέστερη έρευνα ίσως βοηθήσει και σε προσγραφή άλλων ευβοϊκών μετοχίων στη μεγάλη μονή της Φωκίδας.

οικισμών που δεν μνημονεύονται ρητά στις σύγχρονες τους πηγές. Ένα εύλωτο παράδειγμα:

Σε παλαιότερη δημοσίευτη ανακοίνωσή μας³⁵ κατεβλήθη προσπάθεια να τεκμηριωθεί πληρέστερα ο πιθανότερος τόπος παραμονής και κοίμησης του οσίου Χριστοδούλου, του περιώνυμου ιδρυτή της Μονής Πάτμου,³⁶ στην Εύβοια το 1093. Οι σύγχρονες του πηγές αναφέρουν αόριστα τον *Εύριπο*, δηλαδή είτε τη Χαλκίδα είτε ολόκληρο το νησί.³⁷ Η Χαλκίδα πρέπει πιθανότατα να αποκλειστεί ως υποψήφια³⁸. έτσι η έρευνα στράφηκε κυρίως εκεί όπου η παράδοση σώζεται μέχρι σήμερα με πολλούς τρόπους, στην παραθαλάσσια Λίμνη στη Βόρεια Εύβοια, στο δυτικό άκρο της οποίας βρίσκεται το σπήλαιο του Οσίου Χριστοδούλου (Εικ. 3).³⁹

Τη Λίμνη τη γνωρίζουμε από τις πηγές με σχετική βεβαιότητα από τη Λατινοκρατία και μετά⁴⁰. ωστόσο τα διάσπαρτα στην ευρύτερη περιοχή της αρχαιολογικά τεκμήρια καλύπτουν, σχεδόν σε αδιάσπαστη συνέχεια,⁴¹ το διάστημα από την παλαιοχριστιανική εποχή έως την υποταγή της Εύβοιας στους Λατίνους.⁴² Για τον όσιο Χριστόδουλο ειδικότερα υπάρχουν και άλλες σοβαρές ενδείξεις πέρα από την ύπαρξη του σπηλαίου, που πείθουν για την ταύτιση του τόπου άσκησης και κοίμησής του· μάλιστα η σκηνή της ανακομιδής του λειψάνου του οσίου από το παραθαλάσσιο σπήλαιο της Λίμνης αποτυπώθηκε και σε μία μοναδική μεταβυζαντινή εικόνα. Γενικότερα, η ύπαρξη και ταύτιση της τελευταίας κατοικίας του οσίου καθιστά βέβαιη την ύπαρξη της Λίμνης στη μεσοβυζαντινή εποχή πριν το 1204, που προφανώς συνέχισε στο ίδιο σημείο τον βίο της από την παλαιοχριστιανική εποχή.⁴³

Αγιολογία και τοπικές παραδόσεις είναι συνεπώς πολύτιμες πηγές και για την Εύβοια, ιδιαίτερα κατά τη Μεσοβυζαντινή Περίοδο.⁴⁴

Επισημαίνουμε και πάλι, ότι σημαντικός αριθμός ευβοϊκών ναών τιμάται επ' ονόματι του Λουκά, πιθανόν του εδώ οσίου ή του Αποστόλου, αλλά κάποιοι ίσως και κάποιου λανθάνοντος ομωνύμου ασκητή, που αργότερα θα ταυτίστηκε είτε με τον Απόστολο και Ευαγγελιστή – υπενθυμίζεται ότι ο φερόμενος ως τάφος του στη γειτονική Θήβα αποτελούσε σημαντικό κέντρο λατρείας του – είτε με τον όσιο της Φωκίδας.

35. Βλ. Τριανταφυλλόπουλος 1999.

36. Για τον όσιο Χριστόδουλο και την περίπυστη μονή του στην Πάτμο βλ. ενδεικτικά από την εκτενή βιβλιογραφία: Βρανούση 1966; Κομίνης 1988; *Πρακτικά Συμποσίου Πάτμου* 1989; Kazhdan 1991, Vol. 3, 1596-1597, κ.ά.

37. Για τη διπλή έννοια του γεωγραφικού όρου *Εύριπος* στους μεσαιωνικούς και μεταμεσαιωνικούς χρόνους (πρβλ. τις μεταγενέστερες μορφές *Negroponte*, *Νεγροπόντε* κλπ.) βλ. Koder 1973, 41 εξ., 48 εξ., 63 εξ. και συχνάκις; Koder and Hild 1976, συχνάκις, ιδιαίτερα 156 εξ.

38. Αναλυτικότερα στην προσεχή δημοσίευση της πλήρους μελέτης.

39. Την πληρέστερη παλαιότερη μνεία οφείλουμε στον Μπελλάρα 1940, 207-214. Επίσης βλ. Σκούρας 1978, 50-56 (με κάτοψη); 1998, 134 και πίν. 144· Αποστόλου και Φαφούτης 1999, 63-64, κ.ά.

40. Η παλαιότερη μνεία του σημερινού ονόματος βρίσκεται σε δυτικό έγγραφο του 1256 (*Nicola di Limine*), που επιτρέπει πιθανόν σύνδεση με τη Μονή Αγ. Νικολάου Γαλατάκη· βλ. Koder 1973, συχνάκις [Register: 189, s.vv. *Limene*, *Limne*]; Koder and Hild 1976, 203. Για τη Μονή Γαλατάκη η πιο πρόσφατη βιβλιογραφία συγκεντρωμένη στον Δούκουρη 2006 και στον Τριανταφυλλόπουλο 2007, 1132-1138. Το μετόχι της του Αρχαγγέλου στο Χορτοκόπι Σπαθαρίου, χρονολογούμενο τον 12ο αι., δεν πρέπει να ταυτίζεται με τη μονή Ταξιαρχών των Κιστερκιανών από τον 13ο αιώνα, όπως φαίνεται να εννοεί ο Δούκουρης 2005, 48 υποσ. 56. (Για τη λατινική μονή βλ. Koder 1973, 141-143; Τριανταφυλλόπουλος 1974, 240; Koder and Hild 1976, 268· ο Σκούρας 1998, 94 και 116, αναφέρει ερείπια αφενός στα Γιάλτρα και αφετέρου στην Ιστιαία, χωρίς σύνδεση με τις πληροφορίες των πηγών). Πρόσφατες μελέτες αναμοχλεύουν εκ νέου το πρόβλημα των Ροβιών, της μεσαιωνικής *Ορόβης* (πρβλ. *Χρονικόν της Μονεμβασίας*) και της –μάλλον βέβαιης– βυζαντινής φάσης της Μονής Γαλατάκη, αλλά δεν είναι εδώ ο κατάλληλος χώρος για διερεύνηση του ζητήματος.

41. Εδώ προκύπτει πάλι το πρόβλημα των “σκοτεινών αιώνων” και της αναλυτικής δημοσίευσης του υλικού, ιδιαίτερα της κεραμικής, που τοποθετείται αόριστα στους “μεσαιωνικούς χρόνους”.

42. Βλ. αναλυτικά στην προσεχή μελέτη μας (υποσ. 38). Οφείλω και από εδώ να ευχαριστήσω τον φίλο και παθιασμένο ερευνητή της πατρίδας του κ. Γιάννη Φαφούτη για την πολυποίκιλη και συνεχή βοήθειά του.

43. Ό.π.

44. Σύνοψή τους στον Παππά 2003-2004. (Ευχαριστώ θερμά τον συγγραφέα για την παραχώρηση αντιτύπου της αξιοπρόσεκτης μελέτης του). Από τις πιο πρόσφατες, αξιοσημείωτες έρευνες είναι εκείνες στις Λιχάδες Β. Εύβοιας, που συνδέονται με τον τοπικό όσιο Γρηγόριο (Γιαλούρη και Κουνούκλας 2006), ενώ σημαντικό επίσης μεσοβυζαντινό ευβοϊκό κέντρο αναδεικνύεται από τις πρόσφατες εργασίες η Άτταλη της Κεντρικής Εύβοιας με τα γνωστά από παλαιότερα μνημεία της (Πέτρον και Ανδρούδης 2006).

Υστεροβυζαντινή Περίοδος ή Λατινοκρατία (αρχές 13ου αι. – 1470): Αντιστάσεις και αμφιθαλότητα.

Η φυσιογνωμία του νησιού αλλάζει άρδην με την επί τρεις αιώνες Λατινοκρατία (1204-1470)⁴⁵: Πολυάριθμες νέες οχυρώσεις,⁴⁶ ναοί κατά προτίμηση στον αποκληθέντα “σταυροφορικό τύπο” του σταυρεπίστεγου,⁴⁷ λατινικοί ναοί και μονές στο αρχιτεκτονικό αμάλγαμα γοθτικού και βυζαντινού των Φράγκων της Ανατολής (*oultre-mer*),⁴⁸ η πρωτεύουσα Χαλκίδα αναδιαμορφωμένη εντός των τειχών ως μια οχυρωμένη πόλη του Όψιμου Μεσαίωνα.⁴⁹ Ένα πλήθος στοιχείων από ποικίλες πηγές δια φωτίζει πολλά πράγματα· παρά ταύτα, εξακολουθούν να παραμένουν αναπάντητα πολλά ζητήματα αρχαιολογικά. Θα περιοριστώ κυρίως σε ένα: Σε τι βαθμό συνυπήρξαν ειρηνικά ντόπιοι και επήλυδες, που τους χώριζαν διαφορά γένους, γλώσσας, δόγματος, πολιτισμού και νοοτροπίας και πώς μπορούμε να αιχνεύσουμε κάτι τέτοιο μέσα από τα αρχαιολογικά τεκμήρια;

Σε πρόσφατη μελέτη συνοψίσαμε μερικά ιστορικο-εκκλησιαστικά γεγονότα, που μαρτυρούν υπογειες ή εμφανείς συγκρούσεις.⁵⁰ Τούτο λ.χ. φανερώνει η εικονογραφία, με την έντονη έμφαση στο τριαδικό δόγμα έναντι του δυτικού *Filioque*, όταν την εποχή αυτή σημειώνεται ένταση στις σχετικές συζητήσεις.⁵¹ Επίσης σημειώνεται έξαρση στην απεικόνιση ορθοδόξων στρατιωτικών αγίων, ιδιαίτερα ως δρακοκτόνων,⁵² όπως και πιθανός επηρεασμός στα καλλιτεχνικά επιτεύγματα από το ρεύμα του Ησυχασμού του 14ου αιώνα, κ.ά.⁵³ Ακόμη και αν το ύφος προδίδει εμφανείς δυτικές επιρροές, όπως στις τοιχογραφίες στην Οδηγήτρια στις Σπηλιές,⁵⁴ η δογματική καθαρότητα παραμένει.

Ωστόσο η καθημερινότητα της συμβίωσης είναι αδήριτη ανάγκη και αναμφισβήτητη πραγματι-

45. Βλ. τη χρήσιμη επισκόπηση της βιβλιογραφίας για την εποχή αυτή στην Πέρρα 2006· συμπληρωματικά στη Μαλτέζου 2010, 977-1051.

46. Βλ. συνοπτικούς πίνακες στον Koder 1973, 30-31; Τριανταφυλλόπουλο 1992, 67. Κριτικές παρατηρήσεις στους Koder, ό.π., συχνάκις; behind συχνάκις και 1993 Τριανταφυλλόπουλο 1974, 216-238 και 1992-1993 Koder and Hild 1976, συχνάκις; Lock 1996, 107-126; Χιδίρογλου 2008-2009, σποραδικά (ανεπαρκής βιβλιογραφία για τα μεσαιωνικά μνημεία). Φωτογραφικό υλικό και στον Σκούρα 2003, συχνά με βιβλιογραφία ή σσονος σημασίας. (Για τον πολυγραφημένο, ολιγοσέλιδο λιβέλλο εναντίον μας του μακαρίτη ιατρού, φίλου και συμπατριώτη Θόδ. Σκούρα: 1996, σημειώνουμε απλώς, πως ο ίδιος δεν τον μνημονεύει στη μονογραφία του 1998, σπάνια δε σ' εκείνη του 2003). Ενδιαφέροντα στοιχεία για τις οχυρώσεις της περιοχής Δύστου παρέχει η Χατζηδημητρίου 2003. Για την προαναγγελθείσα αποτύπωση των ευβοϊκών οχυρώσεων από την Αρχαιολογική Εταιρεία δεν έχουν δημοσιοποιηθεί λεπτομέρειες, βλ. *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας* 148 (1993) 231 εξ. Για απόψεις οχυρώσεων σε χαρακτηριστικά, πέραν του Koder 1973, βλ. επίσης *Χαρακτικά της Εύβοιας* 1999· Τριανταφυλλόπουλος 2010 (ο συγγραφέας λυπάται για τις αναντιστοιχίες παραπομπής μεταξύ κειμένου και πινάκων, που δεν οφείλονται στον ίδιο).

47. Απαρίθμηση των σταυρεπιστέγων βυζαντινής εποχής στον Koder 1973, 159-164· συζήτηση στον Τριανταφυλλόπουλο 1974, 247-248· νεώτερη διερεύνηση στον Kürper 1996, όπου και εκτενής συζήτηση για την καταγωγή του τύπου. (Πιο πρόσφατα ο Çurčić 2010, 566, 586-587, 603, ανάγει τη γένεση του τύπου στην Άρτα του Δεσποτάτου της Ηπείρου, στα τέλη του 13ου αι.). Στον κατάλογο ευβοϊκών σταυρεπιστέγων του Σκούρα 1998, 23, δεν γίνεται χρονολογικός διαχωρισμός. Χρήσιμο πίνακα για την πυκνότητά τους ανά περιοχή και τις ιδιομορφίες του κάθε κτίσματος παρέχει ο Παππάς 2004-2005, 35 εξ., 65 εξ., 109 εξ., 118 εξ.

48. Σύνοψη των πηγών για τέτοια κτίσματα παρέχει ο Koder 1973, 139-143, που σημειώνει και τη σπανιότητά τους στην Εύβοια για ποικίλους ιστορικούς λόγους. Όπως παντού, η αρχιτεκτονική των κυριάρχων Λατίνων επέδρασε εν μέρει και στα κτίσματα των Ορθοδόξων (οξυκόρυφα τόξα, νευρωτά σταυροθόλια κλπ.). Οι “σταυροφορικοί”(:) σταυρεπίστεγοι απαντώνται κυρίως στην Κεντρική Εύβοια (βλ. προηγούμενη υποσ.), περιοχή με διαπιστωμένες τάσεις εναντίωσης προς τους κατακτητές (βλ. κατωτέρω).

49. Μία πρώιμη προσπάθεια συγκρότησης εικόνας για την πολεοδομική μορφή της Χαλκίδας/Νεγκροπόντε οφείλουμε στον Βέλτερ 1955, 63-119, με καταγραφή αρκετών αρχαικών και ιστορικών μαρτυριών. Το αρχαιολογικό υλικό και εκείνο των πηγών εκμεταλλεύθηκε πληρέστερα ο Koder 1973, 68-95 (συμπληρώσεις αρχαιολογικές στον Τριανταφυλλόπουλο 1974, 249-255, ιστορικής κυρίως φύσεως στον Jacoby 1977). Συνοπτική εικόνα έδωσαν οι Koder and Hild 1976, 156-158 και λεπτομερέστερη ο Τριανταφυλλόπουλος 1990, 185-200 και συχνάκις. Πιο πρόσφατη σύνοψη είναι του Kontogiannis 2012, με ενσωματωμένο το νέο αρχαιολογικό υλικό (στην εκεί βιβλιογραφία προσθετέα: Βέλτερ 1955; Τριανταφυλλόπουλος 2007, 1115-1132; 2010). Δεν επεκτεινόμεθα στις πιο πρόσφατες μελέτες και έρευνες για τους “θησαυρούς” αντικειμένων, που βρέθηκαν στα τέλη του 19ου/αρχές 20ού αι. κατά την κατεδάφιση των τειχών.

50. Τριανταφυλλόπουλος 2012α, 152-153; πρβλ. 2012γ, 322-323.

51. Τριανταφυλλόπουλος 2012α, 145 εξ., 153.

52. Τριανταφυλλόπουλος 2012α, 150.

53. Τριανταφυλλόπουλος 2012α, 153.

54. Emmanuel 1990, με την προγενέστερη βιβλιογραφία.

κότητα, δυτικά στοιχεία ενσωματώνονται στην εγχώρια παράδοση: ο χώρος της Αγίας Παρασκευής Χαλκίδος, με το έντονα γοθικό του ύφος ιδιαίτερα στο τμήμα του Ι. Βήματος,⁵⁵ ακόμη και σήμερα δεν προκαλεί αισθήματα αποξένωσης στους Ορθοδόξους – άλλωστε, η αρχιτεκτονική αδυνατεί να εκφράσει δογματικές αποχρώσεις.⁵⁶

Η επικρατούσα αντίληψη για μιαν αδιατάρακτη αμφιθαλότητα στον ευβοϊκό χώρο είναι, κατά συνέπεια, σωστή ή πλασματική; Το ζήτημα εξακολουθεί να παραμένει ανοιχτό και τούτο αυξάνει τα ερωτήματα. Αν οι σχέσεις ήταν αδιατάρακτες στο θρησκευτικό πεδίο, πώς δεν διασώθηκαν μαρτυρίες και δείγματα ναών κοινής λατρείας των δύο δογμάτων, φαινόμενο τόσο συχνό στο Αιγαίο, την Κρήτη, το Ιόνιο, την ηπειρωτική Ελλάδα εν μέρει, την Κύπρο;⁵⁷ Πράγματι, ξενίζει η απουσία τέτοιων ναών, ιδιαίτερα από την Κεντρική Εύβοια με τη μεγάλη πυκνότητα εκκλησιών αυτής της περιόδου, όπως είδαμε.⁵⁸ Ένα σπάνιο δείγμα είναι η Μονή Αγ. Γεωργίου Μαύρου Καρυστίας, με σαφώς βυζαντινή προέλευση, αλλ' αγνοούμε αν το δεύτερο κλίτος είναι σύγχρονο ή από μεταγενέστερη φάση (Εικ. 4).⁵⁹ Ανερευνήτη και ασαφής επίσης παραμένει, όσο γνωρίζουμε, η περίπτωση του ναΐσκου της Αναλήψεως και του Αποστόλου Λουκά στο Χατζάκι Καρυστίας, που προφανώς σχετιζόταν με τον παρακείμενο πύργο.⁶⁰

Ένα άλλο συναφές ερώτημα εγείρεται: Πώς δεν επέζησε κανένα από τα λατινικά θρησκευτικά κτίσματα, πέρα από την Αγία Παρασκευή; Πώς συμβιβάζεται η άποψη για πολυπολιτισμική φυσιογνωμία του χώρου με τα αρχαιολογικά δεδομένα και ποια είναι η πραγματική ταυτότητά του την εποχή αυτή;⁶¹

Για να έλθουμε σε συγκεκριμένα παραδείγματα: Η ίδια η Αγία Παρασκευή Χαλκίδας, ναός τότε της Θεοτόκου, χτίστηκε πράγματι εξαρχής ως καθολικό Δομηνικανών μοναχών, κατά την πρόσφατη θεωρία;⁶² (Εικ. 5). Χωρίς να αμφισβητείται βέβαια η χρήση του ναού από Λατίνους, οι ενδείξεις για μη ύπαρξη φάσεων του ναού πριν τη Λατινοκρατία, σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα δημοσιευμένα τεκμήρια από τις αναστηλωτικές εργασίες, δεν είναι καθοριστικά αρνητικές κατά τη γνώμη μας.⁶³ Πέρα από

55. Βλ. για το μνημείο κατωτέρω, υποσ. 62. Άλλο ένα εμφαντικό παράδειγμα διείσδυσης είναι το γοθικό νευρωτό σταυροθόλιο στο νάρθηκα της Κοίμησης Θεοτόκου στον Οξύλιθο με το τονισμένο ορθόδοξο, και μάλιστα ομολογιακό, αντι-filioque εικονογραφικό του πρόγραμμα: Τριανταφυλλόπουλος 2012α, 146, εικ. 4.

56. Τριανταφυλλόπουλος 2012δ, 461-462; 2013, 134.

57. Για τον χώρο της Ελλάδας και της Κύπρου το πρόβλημα έχει τεθεί επανειλημμένα, αλλ' απάντηση συνολική και πειστική δεν υπάρχει, όσο γνωρίζουμε. Ενδεικτικά παραπέμπουμε: Κουμανούδης 1960, 17-19; Βασιλειάδης 1962, 192-219; Μουτσόπουλος 1962, 216-235; Δημητροκάλλης 1976, 420-422; 1993, 190-191; 2004, σποραδικά; Παναγιωτάκης 2000, 72; Κουτελάκης, 2001, 313-318; 2013, 142-154; Τριανταφυλλόπουλος 2002α, 146; Γκράτζιου 2010, συχνάκις; Arvaniti 2012. Για την Κύπρο: Παπαγεωργίου 1975, 463; Τριανταφυλλόπουλος 2002β, 318, 321.

58. Πρβλ. υποσ. 47. Πιθανόν το ζήτημα ετέθη για πρώτη φορά από τον Τριανταφυλλόπουλο 2012α, 152 και 2012δ, 322.

59. Η Μονή μαρτυρείται από επιγραφή και άλλες πηγές στα 1260 και στα 1275, αλλά η χρονολόγηση των φάσεων του σταυρεπίστεγου οικοδομήματος και της σχέσης του με τον γκρεμισμένο, εφραπτόμενο βόρειο ναΐσκο παραμένουν ασαφείς και αμφισβητούμενες και απαιτούν ενδελεχή αρχαιολογική έρευνα. Βλ. Θέμελης 1965, 15, 66; Koder 1973, 154 και εικ. 69; Koder and Hild 1976, 163-164; Φαράντος 1984-1985, 374 εξ.; Kalopissi-Verti 1992, 83; Ευαγγελάτου-Νοταρά 2000, 60-62; Παππάς 2004-2005, 103-104.

60. Πρβλ. Σκούρας 1998, 197 και εικ. 211, όπου και άλλες μνείες, για τον πύργο ο ίδιος 2003, 118 και εικ. 225· βλ. και Koder 1973, 121. (Ο Σκούρας 1998, 27 και 87, αναφέρει με αντιφατικά στοιχεία μερικούς δικογχους ναούς, από τους οποίους τους περισσότερους τους τοποθετεί στην Καρυστία).

61. Δεν είναι εδώ ο κατάλληλος χώρος για να θιγεί το ζήτημα τούτο, που απασχόλησε εντατικά τη διεθνή βιβλιογραφία για το λατινοκρατούμενο Βυζάντιο τις τελευταίες δεκαετίες της μετανεωτερικότητας: οι πιο πρόσφατες συζητήσεις φαίνεται να οδηγούν σε εξισορρόπηση. Από τις νεώτερες προσεγγίσεις ενδεικτικά: Δημάδης 2001; Eastmond 2004; Page 2014. Περαιτέρω βιβλιογραφική ανασκόπηση στον Κωτσάκη 2013, 128 υποσ. 64.

62. Τη θεωρία για ανέγερση εκ βάθρων του ναού και χρήση του από το τάγμα των Δομηνικανών διετύπωσαν ο Mackay 2006 (και με μεταγενέστερες αναρτήσεις του στο διαδίκτυο, αλλά με άγνοια βασικής ελληνικής βιβλιογραφίας), και οι Δεληνικόλας και Βέμη 2006 (απουσιάζει εκεί η μελέτη μας 1990, 193-197), υιοθετείται δε από τον Kontogiannis 2012, 43-44.

63. Οι αντιρρήσεις μας εκφράστηκαν ήδη κατά τη διάρκεια του σχετικού συνεδρίου, πρβλ. τον υπαινισμό στον Τριανταφυλλόπουλο 2006, 407 (δεν έχουν περιληφθεί στα *Πρακτικά* οι συζητήσεις επί των θεμάτων). Εκτενέστερη κριτική μας επί των απόψεων MacKay και των Δεληνικόλα και Βέμη διατυπώθηκε το 2007, 1115-1131 (έχει διαλάβει της προσοχής του Kontogiannis, ό.π.). Υπενθυμίζεται, ότι δεν διαθέτουμε τελικό κείμενο συνολικών πορισμάτων από τις αναστηλωτικές εργασίες πολλών δεκαετιών επί του μνημείου. Ο Μπούρας 2001, 171, διακρίνει στο ναό τέσσερις, τουλάχιστον, φάσεις: παλαιοχριστιανική, βυζαντινή, φραγκική και νεώτερη, όπως έχει γίνει αποδεκτό πριν από πολλές δεκαετίες. (Συγκέντρωση

αυτό, ποιά ήταν η ακριβής θέση λατινικών και ορθοδόξων ναών εντός του οχυρωμένου Negroponte/Χαλκίδας;⁶⁴

Τέλος, πέρα από τα θρησκευτικά κτίσματα, μια σειρά ευβοϊκών οχυρώσεων, που μαρτυρούνται στις πηγές ή σώζονται σε ερείπια, χρήζουν ταύτισης και αρχαιολογικής έρευνας, που ενδεχομένως θα μας αποκαλύψει περισσότερα και για την οχυρωματική της μεσοβυζαντινής Εύβοιας.⁶⁵ Φτάσαμε στα πολυπληθή αρχαιολογικά *desiderata* της βυζαντινής Εύβοιας!

Επιλογικά

Στο Επίμετρο γίνεται μια προσπάθεια καταλογράφησης των ανοιχτών, κατά την κρίση μας, ζητημάτων κατά κάθετη/διαχρονική και οριζόντια/ειδολογική διάταξη. Τούτο δεν ξεκίνησε ως μία θεωρητική σύλληψη, αλλά προέκυψε από *πραγμάτων επίσκεψιν*: αναδιψώντας πρόχειρα τη βιβλιογραφία, σημειώσαμε παραπάνω από εκατό περιπτώσεις τοποθεσιών, μνημείων και ευρημάτων, όπου τα αρχαιολογικά δεδομένα είναι ελλιπή ή ασαφή.

Γενικό συμπέρασμα: Η Εύβοια φαίνεται να αποτελεί, ακόμα σήμερα, μιαν άγνωστη περιφέρεια για τη βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη. Αλλά βέβαια, πρώτιστο καθήκον είναι η διάσωση των μνημείων! Είναι εξαιρετικά παρήγορο, ότι η σύγχρονη γενιά των μη Βυζαντινών Αρχαιολόγων σέβεται και διασώζει με περίσσια επιμέλεια και τα βυζαντινά κατάλοιπα.

Στον καιρό της Πληροφορικής καιρός είναι πια να συλλεγούν επιμελώς και να εκδοθούν, κατάλληλα σχολιασμένα και ευρετηριασμένα, τα συναφή κείμενα παλαιότερων επιφανών αρχαιολόγων και ερευνητών, συχνά αναντικατάστατες πηγές πληροφόρησης για μνημεία οριστικά χαμένα! Αυτή την έννοια έχει, μεταξύ άλλων, η εισήγησή μας και η αφιέρωσή της σε μερικούς από τους παλιούς πρωτοπόρους.

Επίμετρο

Όπως αναφέρθηκε, σκοπός του Επίμετρου είναι να συνοψιστούν σημαντικά κενά, ώστε να διευκολυνθεί η έρευνα. Ορισμένα ζητήματα τίγονται στο κείμενό μας, άλλα μας έχουν απασχολήσει σε παλαιότερες εργασίες μας ή τίγονται σε μελέτες άλλων συναδέλφων, αρκετά παραμένουν *terra incognita*. Η απαρίθμηση ασφαλώς δεν είναι πλήρης, ο κατάλογος παραμένει ανοιχτός για συμπλήρωση.

Οριζόντια-χρονολογική διάσταση

Για την Προεικονομαχική περίοδο (Παλαιοχριστιανική & Πρωτοβυζαντινή Εποχή) αναδύονται προβλήματα, όπως:

της βιβλιογραφίας για το ναό: Τριανταφυλλόπουλος 1970/[1999] 186-191 [= 38-42, 52-54]; 1974, 254; 1990, 193-197; 2007, 1115-1131).

64. Όπως είναι γνωστό, η εξαφάνιση των μνημείων, η έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων και η ασάφεια των χαρακτηριστικών έχουν δημιουργήσει αντικρουόμενες απόψεις μεταξύ των μελετητών, όπως οι Koder 1973; Kontogiannis 2012; Jacoby 1977; 2002; MacKay 2006 (και διαδικτυακές αναρτήσεις του), Τριανταφυλλόπουλος 1970; 1974; 1990. Κατά τη γνώμη μας, έχει δοθεί μάλλον υπερβάλλουσα πίστη στην ακρίβεια του χαρακτηριστικού του *Camoscio*, καμωμένου έναν περίπου αιώνα μετά την άλωση του 1470, ως προς την ταύτιση των προ-οθωμανικών μνημείων (απεικόνιση του χαρακτηριστικού: *Χαρακτικά της Εύβοιας* 1999, αρ. 52; Τριανταφυλλόπουλος 2010, εικ. 53). Επ' ευκαιρία θα επισημάνουμε ότι φαίνεται να δικαιώνεται η άποψή μας, πως ο ήδη οχυρωμένος κατά την Αρχαιότητα λόφος του Καράμπαμπα δεν ήταν ακατοίκητος κατά τον Μεσαίωνα και εύλογα υποθέτουμε ότι δεν παρέμεινε ανοχύρωτος, έκθετος σε εχθρικές επιδρομές, παρά τη στρατηγική του σημασία για το στενό του Ευρίπου: βλ. Τριανταφυλλόπουλος 1970, 195-197 [= 1999, 44-46], 252-253; 1990, 200-202, σε συνάφεια με Kazhdan 1991, Vol. 1, 155, λήμμα "H. Elias". αρνητική θέση πρόσφατα ο Kontogiannis 2012, 48 (του διέφυγε γνώση του προηγούμενου λήμματος).

65. Βιβλιογραφία για τις ευβοϊκές οχυρώσεις στην υποσ. 46. Ενδεικτικά σημειώνουμε μερικές εκκρεμείς τοπογραφικά ταυτίσεις ή πλημμελώς ερευνημένες οχυρώσεις: Αργαλιά, Gastello, Holorita, Ποταμιά κλπ.

- Καθορισμός και φυσιογνωμία αστικών κέντρων,
- όρια προχριστιανικών και χριστιανικών μορφών βίου,
- δημόσιος και ιδιωτικός βίος σε συνάρτηση με πάσης φύσεως κατάλοιπα,
- όρια και βίος επισκοπών,
- ανάγλυφο παλαιοχριστιανικών βασιλικών/ναών,
- ανάγλυφο κοσμικών κτηρίων,
- εντοπιότητα και δάνεια αρχιτεκτονικής και τέχνης,
- “σλαβικό πρόβλημα” και Εύβοια, κ.ά.

Στη Μεταεικονομαχική (Μεσοβυζαντινή) Περίοδο η προβληματική μετατοπίζεται εν μέρει και σε άλλα πεδία, όπως:

- Άλλοι λαοί σε σχέση με Εύβοια,
- διακοπή, συνέχιση ή εμφάνιση νέων επισκοπών,
- ίδρυση μονών,
- τοπική αγιολογία,
- οχυρώσεις και νέοι όροι οικιστικής,
- τεκμήρια αρχιτεκτονικής και τέχνης, κ.ά.

Στην Υστεροβυζαντινή Περίοδο (Βενετοκρατία) η νέα κατάσταση εγείρει πρόσθετα προβλήματα, όπως λ.χ.:

- Κατάργηση και αναδιάρθρωση εκκλησιαστικού καθεστώτος,
- βυζαντινά και μη κτίσματα,
- ταυτότητα οχυρώσεων,
- σύνοψη τεκμηρίων αρχιτεκτονικής και τέχνης,
- μορφές συνύπαρξης και αντιπαράθεσης κοσμοθεωριών και ιδεολογιών μεταξύ των λαών και των δημιουργημάτων τους, κ.ά.

Κάθετη-ειδολογική διάσταση

Ένας τυπικά αρχαιολογικός διαχωρισμός θα επικεντρωνόταν, μεταξύ άλλων, και στα ακόλουθα *desiderata* ή *vacua*:

- Σύνταξη χάρτη με τις νέες επισημάνσεις θέσεων και μνημείων μετά τη σύνοψη στον τόμο Koder and Hild 1976.
- Συνολικές παρουσιάσεις των μεγάλων κέντρων (Χαλκίδα, Κάρυστος, Ωρεοί, Αμάρυνθος, Αλιβέρι/Πορθμός κλπ.).
- Σύνταξη χάρτη λεπτομερούς χρονολογικής κατάταξης των πάσης φύσεως οχυρώσεων (ανέγερση, φάσεις).
- Προώθηση των εργασιών σύνταξης του *Corpus* βυζαντινών τοιχογραφιών Εύβοιας [Πρόγραμμα Ακαδημίας Αθηνών, συντάκτες: Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ευγ. Μπαντερμάχερ-Γερούση⁶⁶].
- Συνολική παρουσίαση εικονογραφημένων χειρογράφων που συνδέονται με την Εύβοια.
- Διερεύνηση για την ύπαρξη βυζαντινών εικόνων και των λόγων εξαφάνισής τους από την Εύβοια.
- Σύνταγμα γλυπτών, προέλευση και διακίνηση υλικού.
- Δημοσίευση της ανέκδοτης κεραμικής.
- Συνολική παρουσίαση αντικειμένων μικροτεχνίας.
- Σύνταγμα χριστιανικών επιγραφών.
- *Corpus* μολυβδοβούλλων που σχετίζονται με την Εύβοια.

66. Πρβλ. Τριανταφυλλόπουλος 2012α, 142 υποσ. 3.

- Σύνταξη χριστιανικής προσωπογραφίας.⁶⁷
- Σύνταξη νεώτερης, κριτικής βιβλιογραφίας μετά την τελευταία καταγραφή,⁶⁸ συμπλήρωση παλαιότερων λημμάτων.

Βιβλιογραφία

- Αποστόλου, Δ. και Γ. Φαφούτης. (1999) *Εκκλησίες και εξωκλήσια της Λίμνης και της περιοχής της*. Λίμνη: Νομαρχία Αυτοδιοίκησης Εύβοιας.
- Βασιλειάδης, Δ. (1962) *Αι επιπεδόστεγοι μεταβυζαντιναί βασιλικάι των Κυκλάδων*. Αθήνα: Εταιρεία Κυκλαδικών Μελετών.
- Βελένης, Γ. (1990) 'Επιλεγόμενα σε επιγραφές του μετοχίου του Οσίου Λουκά Ευβοίας'. Στον Τόμ. Α', *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο*, 353-361. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Βέλτερ, Γ. [Welter, G.] (1955) Τόμ. Α', *Χαλκίς*, επιμ. Γ. Κουλικούρδη. Αθήνα: Ροταριανός Όμιλος Χαλκίδος.
- Βρανούση, Έ. (1966) *Τα αγιολογικά κείμενα του Οσίου Χριστοδούλου*. Αθήνα: Δωδεκανησιακή και Λαογραφική Εταιρεία.
- Γερούση, Ε. (2010) 'Η Ερέτρια στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους'. Στο *Ερέτρια, Ματιές σε μια αρχαία πόλη*, 89-117. Αθήνα: Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή.
- Γιαλούρη, Ά. και Π. Κουνούκλας (2006) 'Το μετόχι της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Καμμένων Βούρλων στη νήσο Στρογγυλή στον Βόρειο Ευβοϊκό Κόλπο'. Στο *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Β, Ι/2003*, 1185-1197. Βόλος: ΥΠΠΟ και Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Γκιολές, Ν. (1998-2000) 'Ο χριστιανικός Ωρεός στη Βόρεια Εύβοια. Ιστορία και αρχαιολογικά κατάλοιπα'. *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 33, 5-48.
- Γκράτζιου, Ό. (2010) *Η Κρήτη στην ύστερη μεσαιωνική εποχή. Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Δεληνικόλας, Ν. και Β. Βέμη (2006) 'Η Αγία Παρασκευή της Χαλκίδας. Ένα βενετικό πρόγραμμα ανοικοδόμησης το 13ο αιώνα'. Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Βενετία - Εύβοια. Από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε, Χαλκίδα 12-14 Νοεμβρίου 2004*, Επιμέλεια Χ.Α. Μαλτέζου και Χ.Ε. Παπακώστα, 229-266, πιν. 1-8. Βενετία-Αθήνα: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας και Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών.
- Δημάδης, Κ. Α., επιμ. (2011) *Ταυτότητες στον ελληνικό χώρο (από το 1204 έως σήμερα). Δ' Συνέδριο Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών*, Τόμοι 1-5 (Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010). Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών.
- Δημητροκάλλης, Γ. (1976) *Οι δίκωγχοι χριστιανικοί ναοί*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Δημητροκάλλης, Γ. (1993) 'Τυπολογική και μορφολογική θεώρηση της μεταβυζαντινής ναοδομίας των Κυκλάδων'. Στον Τόμ. 4 *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, 185-212. Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
- Δημητροκάλλης, Γ. (2004) *Παραδοσιακή ναοδομία στην Τήνο*. Αθήνα: Εταιρεία Τηνιακών Μελετών.
- Δούκουρης, Β. Ν. (2005) *Ιερά Μονή Οσίου Δαυίδ του Γέροντος (1550-1823)*. Αθήνα: Εκδόσεις Maximum.
- Δούκουρης, Β. Ν. (2006) *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Γαλατάκη Εύβοιας. Οι μαρτυρίες των αρχαιακών και επιγραφικών τεκμηρίων, 1503-1823*. Λίμνη: Νομαρχία Αυτοδιοίκησης Εύβοιας.
- Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών (2001) Τόμ. 9(4) από *Διεθνή Συμπόσια [Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος - 9ος αι.)]*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.
- Ευαγγελάτου-Νοταρά, Φ. (2000) *Χορηγοί, κτήτορες, δωρητές σε σημειώματα κωδίκων: Παλαιολόγιοι χρόνοι*. Αθήνα: Παρουσία.
- Θέμελης, Χ., Επίσκοπος Θαυμακού (1965) *Ευβοϊκή μοναστηριολογία*. Αθήνα: Τυπογραφείο Τσιρώνη (ανάτυπο από Θεολογία).

67. Βλ. υποσ. 2.

68. Βλ. Τριανταφυλλόπουλος 1975.

- Θέμελης, Χ., Μητροπολίτης Μεσσηνίας (1982) *Ευβοϊκή αγιολογία*. Αθήνα: Τυπογραφείο Τσιρώνη (ανάτυπο από Θεολογία).
- Κομίνης, Α., επιμ. (1988) *Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Κουμανούδης, Ι. (1960) *Η λαϊκή χριστιανική αρχιτεκτονική της νήσου Θήρας*. Διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα.
- Κουμανούδης, Ι. (2001-2002). 'Τριάντα οκτώ ξετροχάρηδες και δυο α ξετροχάρηδες ανεμόμυλοι σε δέκα οκτώ περιοχές της Ευβοίας'. *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 34, 7-62.
- Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, Ε. (2008) 'Μεσοβυζαντινά γλυπτά με ζώα από τη συλλογή γλυπτών στο Τζαμί της Χαλκίδας'. *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Δ', 29, 221-232.
- Κουτελάκης, Χ. Μ. (2001) *Τήνος αρχαία και χριστιανική*. Αθήνα: Πανελλήνιον Ιερών Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου και Αδελφότης Τηνίων εν Αθήναις.
- Κουτελάκης, Χ. Μ. (2013) *Φραγκοκρατούμενη Αθήνα και Τήνος (1204-1688)*. Αθήνα.
- Κωτσάκης, Θ. Δ. (2013) 'Η δράση δυτικών μισσιοναρίων στο Αιγαίο (16ος-20ός αι.) και το φαινόμενο του "πολιτιστικού ιμπεριαλισμού"'. *Νέος Ερμής ο Λόγιος* 3 (8), 113-128.
- Λαΐου, Α. Ε., επιμ. (2006) *Τόμοι 3, Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Μαλιγκούδης, Φ. (2013³). *Σλάβοι στη μεσαιωνική Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Μαλτέζου, Χ. Α., επιμ. (2010) *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της, 1-2*. Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας.
- Μαλτέζου, Χ. Α. και Χ. Ε. Παπακώστα, επιμ. (2006) *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Βενετία - Εύβοια: Από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε" (Χαλκίδα, 12-14 Νοεμβρίου 2004)*. Βενετία-Αθήνα: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας και Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών.
- Μουγγιάρης, Ν. (1994) *Σεισμική ιστορία της Αιγαίας χώρας από 2400 π.Χ. έως 1990 μ.Χ.* Πάτρα.
- Μουτσόπουλος, Ν. Κ. (1962) *Η Παληαχώρα της Αίγινης*. Αθήνα.
- Μπελλάρας, Ν. (1940) *Το Ελύμιον*. Πειραιεύς: Προυκάκης Ε.
- Μπούρας, Χ. (2001) *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*. Αθήνα: Μέλισσα.
- Μυλωνάς, Π. Μ. (2005) 'Μονή του Οσίου Λουκά του Στειριώτη. Η αρχιτεκτονική των τεσσάρων ναών'. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών [Πραγματεΐαι, 80].
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ. (2001) *Βυζάντιο καί Σλάβοι, Ελλάδα και Βαλκάνια (6ος-12ος αι.)*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Παναγιωτάκης, Ν. Μ. (2000) *Τα νεανικά χρόνια του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Παπαγεωργίου, Α. (1975) 'Οι ξυλόστεγοι ναοί της Κύπρου'. Στο *Τόμος αναμνηστικός επί τη 50ετηρίδι του περιοδικού 'Απόστολος Βαρνάβας' (1918-1968)*, 361-556. Λευκωσία: Εκκλησία Κύπρου [και ανάτυπο με ανασελιδαρίθμηση].
- Παππάς, Δ. (2004-2005) *Βυζαντινή ναοδομία στην Εύβοια*. Διπλωματική εργασία στο ΕΚΠΑ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Βυζαντινής Αρχαιολογίας.
- Πέρρα, Φ. Β. (2006) 'Η λατινοκρατία στον ελλαδικό χώρο και στην Κύπρο. Βιβλιογραφική συμβολή'. *Βυζαντινός Δόμος* 15, 373-434.
- Πέτρου, Δ. και Π. Ανδρούδης (2006) 'Οι βυζαντινοί ναοί του Αγίου Νικολάου και των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Άτταλη Ευβοίας'. Στο *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Ι/2003, Β, Βόλος*, 1165-1184. Βόλος: ΥΠΠΟ και Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Πρακτικά Συμποσίου Πάτμου (1989) Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου: Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. 900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας (1088-1988), Πάτμος 1988*. Αθήνα: Εταιρεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών [Διπτύχων παράφυλλα 2].
- Σάμψων, Α. (1984-1985) 'Χερσαία και νησιωτικά καταφύγια της πρώιμης βυζαντινής περιόδου στην Εύβοια και Ανατολική Βοιωτία'. *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 26, 363-372.
- Σάμψων Α. (1988-1989) 'Επισημάνση αρχαιολογικών θέσεων στην Εύβοια'. *Αρχαιολογικά και Ανθρωπολογικά Χρονικά* 3, 163-181.
- Σκούρας, Θ. (1978) 'Υπόσκαφοι και σπηλαιώδεις χριστιανικοί ναοί και ερημητήρια στην Εύβοια'. *Δελτίον Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας* 15, 33-70.

- Σκούρας, Θ. (1996) *Μεταπρατισμός γνώσεων. Απάντηση του γιατρού Θόδωρου Σκούρα στον καθηγητή Δημήτρη Τριανταφυλλόπουλο*, Αθήνα [πολυγραφημένο].
- Σκούρας, Θ. (1998) *Χριστιανικά μνημεία της Εύβοιας*, Χαλκίδα.
- Σκούρας, Θ. (2003) *Ακροπόλεις – κάστρα – πύργοι της Εύβοιας και αποδελτίωση 82 μεσαιωνικών χαρτών*. Χαλκίδα: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Εύβοιας.
- Σοφιανός, Δ. Ζ. (1989) *Όσιος Λουκάς. Ο βίος του οσίου Λουκά του Στειριώτη*. Αθήνα: Ακρίτας.
- Σοφιανός, Δ. Ζ. (1992) 'Η Μονή του Οσίου Λουκά. Έλεγχος και κριτική της αξιοπιστίας των πηγών'. *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 4, 23-80.
- Σπυρόπουλος, Π. Ι. (1997) *Χρονικό των σεισμών της Ελλάδος από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Δωδώνη.
- Σύνταγμα Βυζαντινών 'Θησαυρών'* (2002) *Σύνταγμα Βυζαντινών "Θησαυρών" του Νομισματικού Μουσείου (ΣΒΘ)*. Αθήνα: ΥΠΠΟ, Νομισματικό Μουσείο.
- Ταχόπουλος, Γ. (2013) 'Βυζαντινή τέχνη. Ελληνικότητα, επίδραση στη Δύση, πρωτοτυπία. Μέρος Β': Η ελληνικότητα της βυζαντινής τέχνης'. *Νέος Ερμής ο Λόγιος* 3 (8), 131-161.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. Δ. (1970/[1999]) 'Η μεσαιωνική Χαλκίδα και τα μνημεία της'. *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 16, 183-204 [Ανατύπωση με βιβλιογραφικές προσθήκες: 'Μεσαιωνική και νεώτερη Χαλκίδα: Μια τριαντάχρονη διαδρομή', εις Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών (εκδ.), *Χαρακτικά της Εύβοιας. Συλλογή Κ. Καράκωστα*, Αθήνα 1999, 35-54].
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. Δ. (1971) 'Παράρτημα Ευβοϊκής Βιβλιογραφίας, Ι'. *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 17, 688-694.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. Δ. (1972) 'Παράρτημα Ευβοϊκής Βιβλιογραφίας, ΙΙ'. *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 18, 250-255.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. Δ. (1974) 'Τοπογραφικά προβλήματα της μεσαιωνικής Εύβοιας (J. Koder, *Negroponte*, Wien 1973). *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 19, 209-258.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. Δ. (1975) 'Παράρτημα Ευβοϊκής Βιβλιογραφίας, ΙΙΙ'. *Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών* 20, 493-499.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. Δ. (1990) 'Χριστιανική και μεσαιωνική Χαλκίδα. Ανασκόπηση της νεώτερης αρχαιολογικής έρευνας'. Στο *Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο: Η πόλη τής Χαλκίδας (Χαλκίδα, 24-27 Σεπτεμβρίου 1987)*, 163-228. Αθήνα: Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών/Τμήμα Χαλκίδας.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. Δ. (1992) 'Αρχαιολογικά βυζαντινής και μεταβυζαντινής Εύβοιας'. *Αρχαιολογία* 42, 63-75.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. Δ. (1992-1993) 'Οι ευβοϊκές μεσαιωνικές οχυρώσεις και η ανοχύρωτη επιστήμη – Μετά είκοσι έτη.'. *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 30, 163-168.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. Δ. (1994-1995) 'Το ιστορικό κέντρο της Χαλκίδας. Μια πρόταση για τη διάσωσή του'. *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 31, 71-87.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. Δ. (1999) 'Πάτμος και Εύβοια: Παραλειπόμενα και σχόλια στον βίο και την εικονογραφία του οσίου Χριστοδούλου (περίληψη)'. Στο *ΙΘ' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Πρόγραμμα και Περιλήψεις*, 105. Αθήνα.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. Δ. (2002α), Τόμ. 84 *Μελέτες για τη μεταβυζαντινή ζωγραφική. Ενετοκρατούμενη και τουρκοκρατούμενη Ελλάδα και Κύπρος*. Αθήνα: Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δημήτριος Δ. (2002β) 'Βενετία και Κύπρος. Σχέσεις τους στην τέχνη'. *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου "Κύπρος - Βενετία. Κοινές ιστορικές τύχες"* (Αθήνα, 1-3 Μαρτίου 2001), *Μνήμη Κωνσταντίνου Λεβέντη hominis universalis*, 315-336. Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Σπίτι της Κύπρου και Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. Δ. (2005-2006) 'Χαλκίδα: Μνημεία και περιβάλλον στον 20ό [recte: 21ο] αιώνα. Από τον πολιτισμό στην ψευδο- 'πολιτιστική δραστηριότητα'. *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 36, 7-14.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. Δ. (2006) 'Σύνοψη των εργασιών του συνεδρίου', Στο *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Βενετία - Εύβοια: Από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε"* (Χαλκίδα, 12-14 Νοεμβρίου 2004), επιμέλεια Χ. Α. Μαλτέζου και Χ. Ε. Παπακώστα, 405-409. Βενετία – Αθήνα: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας και Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών.

- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. Δ. (2007) *‘Euboeae fragmenta archaeologica medii et infimi aevi, I, (Χαλκίδα - Μονή Γαλατάκη - Μαντούδι)’*. Στο *Ευκαρπίας Έπαινος. Αφιέρωμα στον Καθηγητή Παναγιώτη Δ. Μαστροδημήτρη*, 1113-1139. Αθήνα: Πορεία.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. Δ. (2010) *‘Κωπηλατώντας ανάδρομα στο χρόνο: Εικόνες από το μεσαιωνικό και νεώτερο Νεγροπόντε’*. Στο *Χαρακτικά της Εύβοιας. Διαδρομή στο Χρόνο. Από τη Συλλογή του Ιωάννη Κ. Καράκωστα (κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 29.1.-10.3.2010)*, 9-38. Αθήνα: Μουσείον της Πόλεως των Αθηνών / Ίδρυμα Βούρου-Ευταξία.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. Δ. (2012α) *‘Ζητήματα ερμηνείας της ζωγραφικής στη Μεταμόρφωση στο Πυργί Αυλωναρίου. Όψεις της λατινοκρατούμενης Εύβοιας’*. *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Δ', 33, 141-154.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. Δ. (2012β) *‘Άνιχνεύοντας το Μεταβυζάντιο στον ελληνικό χώρο. Μια επισκόπηση των προβλημάτων της αρχαιολογικής έρευνας’*, ημερίδα εις μνήμην Δημ. Κωνσταντίου (ΧΑΕ/ΒΧΜ, Μάιος 2011), *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Δ', 33, 349-356.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. Δ. (2012γ) *‘Λήμμα Έβιοια. Χριστιανικά μνημεία’*. *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια* 8, 321-324.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. Δ. (2012δ) *‘“Μεταφράζοντας” τη βυζαντινή τέχνη. Το πρόβλημα της παράδοσής της στους εκ Σκιά-Άθου Αλεξάνδρους’*. Στον Τόμ. Α', *Πρακτικά Γ' Διεθνούς συνεδρίου για τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη, Σκιάθος, 29/9-2/10/2011*, 449-471. Αθήνα: Εταιρεία Παπαδιαμαντικών Σπουδών και Δόμος.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. Δ. (2013) *‘Ο Πρωτόκλητος στην Κύπρο: Τεκμήρια και συμφραζόμενα.’* Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου ‘Ο Απόστολος Ανδρέας στην ιστορία και την τέχνη,’ Πάτρα, 17-19 Νοεμβρίου 2006*, επιμέλεια Ε. Γ. Σαράντη και Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, 129-147. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
- Φαράντος, Χ. Δ. (1984-1985) *‘Δύο σταυρεπίστεγοι ναοί στις περιοχές των χωριών Μετόχι και Λενωσαίοι της Ν. Εύβοιας’*. *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 26, 374-390.
- Φαράντος, Χ. Δ. (2010-2011) *‘Άσκληπείο στο χωριό Άγιος Λουκάς Αλιβερίου Εύβοιας’*. *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 39, 99-106.
- Χαρακτικά της Εύβοιας. Συλλογή Γιάννη Κ. Καράκωστα* (1999). Αθήνα: Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών.
- Χατζηδημητρίου, Α. (2000) *Αλιβέρι. Συμβολή στην αρχαιολογική έρευνα της περιοχής*. Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση.
- Χατζηδημητρίου, Α. (2003) *Δύστος. Πόλις Ευβοίας*. Αθήνα: Εξωραϊστικός-Μορφωτικός Σύλλογος Δύστου.
- Χατζηδημητρίου, Α. (2003-2004) *Άνασκαφικά δεδομένα και πορίσματα από την αρχαιολογική έρευνα στους Ζάρακες Καρυστίας’*. *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 35, 53-68.
- Χιδίρογλου, Μ. (2008-2009) *‘Όχυρώσεις, πύργοι, δρακόσπιτα και αγροικίες στη Νότια Εύβοια’*. *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 38, 35-68.
- Χιδίρογλου, Μ. και Α. Χατζηδημητρίου (2006). *Αρχαιότητες της Καρυστίας, Κάρυστος: Κόσμος*.

*

- Arvaniti, E. (2012) *‘Double-Identity Churches on the Greek Islands under the Venetians: Orthodox and Catholics sharing Churches (fifteenth to eighteenth centuries)’*. In *Innovation in the Orthodox Christian Tradition? The Question of Change in Greek Orthodox Thought and Practice*, edited by W. T. Stauning and L. Molokotos-Liederman, 53-72. Ashgate: Routledge.
- Bouras, Ch. (2012) *‘Byzantine cities in Greece’*. In *Heaven & Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, edited by J. Albani and E. Chalkia, 44-73. Athens: Ministry of Culture and Sports, Benaki Museum.
- Brubaker, L. and John Haldon. (2011) *Byzantium in the Iconoclastic Era c. 680-850. A History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Byzantine Museum of Athens and Onassis Foundation. (2011) *Transition to Christianity. Art of Late Antiquity, 3rd - 7th century A.D. (Exhibition Catalogue, N. York, December 2011 – May 2012)*. Athens: Byzantine Museum of Athens and Onassis Foundation.
- Ćurčić, S. (2010) *Architecture in the Balkans. From Diokletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven and London: Yale University Press.
- Eastmond, A. (2004). *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium. Hagia Sophia and the Empire of Trebizond*. Vol. 10 of *Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs*. Ashgate: Variorum.

- Efthymiadis, S., ed. (2011) Vol.1 of *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*. Ashgate: Ashgate Publishing, Ltd.
- Emmanuel, M. (1990) 'Die Fresken der Muttergottes-Hodegetria-Kirche in Spelies auf der Insel Euboia (1311). Bemerkungen zur Ikonographie und Stil'. *Byzantinische Zeitschrift* 83, 451-467.
- Jacoby, D. (1977) 'Book review of Koder 1973'. *Byzantinische Zeitschrift* 70, 144-148.
- Jacoby, D. (2002) 'La consolidation de la domination de Venise dans la ville de Négrepont (1205-1390): une aspect de sa politique coloniale'. In *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo)*. *Atti del Colloquio Internazionale organizzato nel centenario della nascita di Raymond-Joseph Loenertz o.p.*, (Venezia, 1.-2.12.2000), edited by Ch. A. Maltezos and P. Schreiner, 151-185. Venezia: Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini.
- Kalopissi-Verti, S. (1992) *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*. Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Kazhdan, P.A. (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Vols. 1-3. New York/Oxford: Oxford Clarendon Press.
- Koder, J. (1971) "Hellas und Thessalia". In Vol. II of *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, 1099-1189. Stuttgart: A. Hiersemann.
- Koder, J. (1973) *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboia während der Zeit der Venezianerherrschaft*. Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Koder, J. (2005) *Το Βυζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μεσογείου στη βυζαντινή εποχή*, [μετάφρ. Χ. Δ. Σταθακόπουλος]. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Koder, J. and F. Hild (1976) *Hellas und Thessalia*. Vol. 1 of *Tabula Imperii Byzantini*. Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften
- Kontogiannis, N. D. (2012) 'Euripos – Negroponte – Eğriboz: Material Culture and Historical Topography of Chalkis from Byzantium to the End of the Ottoman Rule'. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 62, 29-56.
- Kosso, C. (1996) 'A Late Roman Complex at Palaiochora near Karystos in Southern Euboia, Greece'. *Echos du monde classique/Classical Views* N.S. 40(15.1), 201-230.
- Küpper, H.-M. (1996) *Bautypus und Genesis der griechischen Dachtranseptkirche*. Vol. 6 of *Veröffentlichungen der Kommission für die TIB*. Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Lock, P. (1996) 'The towers of Euboea'. In *The Archaeology of Medieval Greece*, edited by P. Lock and G. D. S. Sanders, 109-126. Oxford: Oxbow Monographs 59.
- MacKay, P. A. (2006) 'St. Mary of the Dominicans: The Monastery of the Fratres Praedicatorum in Negropont'. In *Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου 'Βενετία - Εύβοια: Από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε' (Χαλκίδα, 12-14 Νοεμβρίου 2004)*, επιμέλεια Χ. Α. Μαλτέζου και Χ. Ε. Παπακώστα, 129-156. Βενετία - Αθήνα: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας και Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών.
- Page, G. (2014) *Οι Έλληνες πριν τους Οθωμανούς. Ο εθνισμός στο Ύστερο Βυζάντιο* [μετάφρ. Γ. Αβραμίδης και Α. Παπασυριόπουλος]. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Θύραθεν.
- Papazachos B. C. and P. E. Comninakis (1982) *A catalogue of historical earthquakes in Greece and surrounding area, 479 B.C. – 1900 A.D.* Thessaloniki: University of Thessaloniki.

Εικόνες

Εικόνα 1:
Χαλκίδα, Ιερός Ναός
Αγίας Παρασκευής: Δυτική
πρόσοψη με τους δύο
παλαιοχριστιανικούς κίονες.
[Προέλευση: Διαδίκτυο].

Εικόνα 2:
Άνω Ποταμιά Κύμης, Καστρι:
Άποψη της οχύρωσης.
[Προέλευση: Σάμψων 1984-1985].

Εικόνα 3:
Λίμνη, Σπήλαιο Οσίου
Χριστοδούλου: Άποψη
πριν τις πρόσφατες
επεμβάσεις.
[Προέλευση: Αρχείο
Γιάννη Φαφούτη – Λίμνη].

Εικόνα 4: Μετόχι Καρυστίας, Μονή Αγ. Γεωργίου Μαύρου: Άποψη από ΝΔ.
[Προέλευση: Αρχείο Θ. Σκούρα / Γ.Α.Κ. Χαλκίδος].

Εικόνα 5: Χαλκίδα, Ιερός Ναός Αγίας Παρασκευής:
Άποψη εσωτερικού προς το Ιερό Βήμα, το γλυπτό γοτθικό τόξο. [Προέλευση: Διαδίκτυο].